

PAPER DETAILS

TITLE: SADREDDİN AYNÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİNE BİR BAKIŞ

AUTHORS:

PAGES: 130-156

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3832585>

Öz

Sadreddin Aynî (Ş 1256-1333/M 1878-1954) 20. yüzyıl Mâverâünnehiri'nin modern Farsça-Tacikçe edebiyatının öncüsü olarak görülür. Eleştirmen, şair, yazar, tarihçi ve dilbilimci olup bu alanların her birinde eserler vermiş ve bunların çoğu 20. yüzyıl Mâverâünnehiri'nin; edebî, sosyal ve kültürel dönüşümlerine büyük katkı sağlamıştır. Aynî'nin eserlerinin çoğunda bulunan özel bakış açısı, Rus Sosyalizmi'nin spesifik tanımıyla anlam kazanır. Bu makale, eleştirel bir yaklaşımla, bu büyük insanın hayatı ve eserleri, onun İran'a eleştirel bakışı ve İran edebiyat camiası içindeki konumu ile ilgili birçok soruyu yanıtlamayı amaçlamaktadır. Sadreddin Aynî'nin fikirlerini ve düşüncelerini yansıtan eserleri, onun özgürlük ve bağlılık arasındaki dönüm noktasını tek bir yerde barındırır ve 1917 Rus Ekim Devrimi bu ikiliğin başlangıcıdır. Aynî'nin *Yâddâsthâ* ve *Cellâdân-ı Buhârâ* gibi bazı eserleri kendisinin birinci fikrî tarzına aitken; romanları, şiirleri ve makaleleri ikinci fikrî tarzına aittir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Tacikistan, Sadreddin Aynî, 20. yüzyıl, Mâverâünnehir

130

A Glance at the Life and Works of Sadriddin Aini

Abstract

Sadriddin Aini (1256-1333 SH / 1878-1954 CE) is regarded as the pioneer of modern Persian-Tajik literature in the 20th century in Transoxiana. He was a critic, poet, writer, historian, and linguist, contributing significantly to each of these fields, and many of his works greatly influenced the literary, social, and cultural transformations of Transoxiana in the 20th century. Aini's distinctive perspective found in many of his works is particularly defined by the specific interpretation of Russian Socialism. This article aims to answer many questions

* Çeviri makalesi/Translation article; DOI: 10.32330/nusha.1461434. Bu makale Âzitâ Hemedânî ve Mesûd Hüseyinîpûr'un Sadreddin Aynî'nin hayatı ve eserleri üzerine İran'da Farsça olarak kaleme aldıkları çalışmanın çevirisidir: Âzitâ, Hemedânî-Hüseyinîpûr, Mesûd. (1393). "Negâhî be Zindegî ve Âsâr-ı Sadreddin Aynî". Âyine-i Mirâs, sy 55: s. 256-286.

**Uzman, Türk Tarih Kurumu, Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü, Doktora Öğrencisi, HBVÜ, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Ankara/Türkiye, e-posta: mehmetali@windowslive.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0005-0080-3422>

Makale Gönderim Tarihi:29.03.2024

Makale Kabul Tarihi :23.06.2024

NÜSHA, 2024; (58):130-156

regarding the life and works of this great figure, his critical view of Iran, and his position within the Iranian literary community from a critical standpoint. The works of Sadriddin Aini, reflecting his ideas and thoughts, involve the turning point between freedom and loyalty, with the 1917 Russian October Revolution marking the beginning of this duality. Some of Aini's works such as "Yâddâştâ" and "Cellâdân-ı Buhârâ" belong to his first intellectual style, while his novels, poems, and articles belong to his second intellectual style.

Keywords: Central Asia, Tajikistan, Sadriddin Aini, 20th century, Transoxiana

Giriş

Sadreddin Aynî, Orta Asya hatta dünya kültür tarihinin unutulmaz edebî simalarındandır. Onun hayatını, edebî ve içtimai faaliyetlerini bilmek, İran'da edebiyat ve tarih sahasıyla ilgilenenler için zorunluluktur.¹ Onun eserlerini incelemek, İran'la tarih boyunca siyasi ve kültürel yakın ilişkilere sahip olan bölgelerin tarihini anlamak için bir penceredir. Aynî'nin hayatı ve eserlerinin incelenmesi aslında bölgesel kimliğin yeniden keşfi ve biz İranlılar için 20. yüzyıldaki politik sarsıntılar ve coğrafi sınırlamalar nedeniyle örtük kalmış tarihî köşelerde bir arayıştır. Bugün özellikle Sadreddin Aynî'nin eserleri, toplumun ve yaşamın yüz yıl önceki durumunu resmetmek suretiyle, İranlıların Orta Asya'daki hem dil hem de geleneklerindeki ortak özelliklerini anlamalarına kapı açan bir rehberdir. Yine Tacik Farsçası ile tanışma fırsatı sunarak, İranlıların Orta Asya'daki hemşerileriyle daha yakından tanışmalarına katkıda bulunmaktadır. Aynî, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında, Taciklerin kültür ansiklopedisini kaleme aldığı eserleri aracılığıyla dönemin tarihî, kültürel, sosyal ve siyasi konularında aydınlatıcı bir perspektif sunmaktadır. Bu eserler, şüphesiz ki onun klasik Fars, Rus ve Avrupa edebiyatlarının zengin geleneğinden etkilenmiş yaratıcı düşüncesinden kaynaklanmış olup yazarın iki Rus Bolşevik hükûmeti ve Buhara Emîrliği'ne duyduğu sevgisini ve nefretini yansıtmaktadır. Bu eserlerde, son yüz yıl içindeki bir dönemin Tacik-Fars edebiyatını gözlemlemek mümkündür. Aynî'nin bilimsel ve edebî önemi sadece eserlerinde değil, aynı zamanda kişiliğinde de bulunmaktadır. Taciklerden pek çoğunun ve bazı araştırmacıların görüşüne göre, Aynî, Tacik kimliği, dil ve soyunun koruyucusu ve hamisiydi; Türkler, Özbekler ve Ruslar, her yönden Taciklerin bu hazinesini soldurmak ve zayıflatmak istediler. Bütün bunlarla beraber bazılarına göre onun Farsça yazısının Latin harflerine döndürülmesindeki rolü ve "Fars dili" yerine "Tacikçe" ıstılahını yerleştirip Tacikistan'da Farsça adını kaldırmak adına gösterdiği gayretler göz ardı edilemez. Aynî'nin hayatının ve düşünce tarzının gözden geçirilmesi, eserlerini daha iyi anlamak için yardımcı olabilir; onun

eserleri, aynı zamanda yaşam tarzını ve yaşadığı dönemi yansıtan belirleyici unsurlardır.

Hayatı

Sadreddin Aynî, çocukluğunu, ailesi ve köy halkının yaşantısını oldukça zarif bir şekilde *Yâddâsthâ* adlı kitabında detaylarıyla anlatır. Bu makalede onun yaşamı hakkında anlatılanlar, bu kitaptan ve kendi dilinden alınmıştır.² Aynî'nin çocukluğu sahrada ve köyde oldukça zor koşullara sabrederek geçti. Aynî'nin doğduğu yer olan Sâkterî, Zerefşân Irmağı'nın kuzeyinde, Gucdüvân'a bağlıdır ve Buhara'ya 40 km mesafededir. Burası Tacik, Arap, Urgencî ve Hâcegân -ki bu son topluluk dört kabileden; Mirkânî (aslen Horâsan, Meşhed'den), Seyyid Atâyî, Gucdüvânî ve Sâkterîgî'den oluşuyordu- soyundan gelen insanlardan müteşekkildi. Sakterî köyünde yaşayanların çoğunun dili Tacik Farsçasıydı ve büyük çoğunluğu okur-yazardı. Seyyid Murad Hâce, Aynî'nin babası, Ziveray da annesidir. Her ikisi de daima çocuklarıyla ilgilenir, dinî görevlerini yerine getirmeleri için evlatlarını yönlendirirdi. Aynî'nin babası eğitilmiş, edebiyat ve sanat âşığıydı.³ Öyle ki Hâfız'ın, Nevâî'nin, Sâib'in gazellerinden seçmeleri kendi el yazısıyla yazmıştır. İşte bu mütalaalar ile küçük Aynî'nin zihninde edebî tutkunun ilk kıvılcımları ateşlenmiştir. Aynî'nin üç erkek kardeşi vardır: Muhyiddin, Siracüddin, Kerâmüddin. İlk iki kardeşi Buhara emîri tarafından öldürülmüş (Şekûrî, 1978, s. 51), küçük kardeşi ise veba hastalığı sebebiyle ölmüştür.⁴ Yine babasını, annesini, amcasını ve amcasının üç karısını da 1889 senesinde veba hastalığından kaybetmiştir. Aynî'nin mensur trajik eseri *Yâddâsthâ*'da yakınlarını kaybetmesiyle ilgili kaleme aldığı mersiyesi öyle etkileyicidir ki Rus eleştirmen Braginsky, onu mensur gazel örneklerinden en seçkini sayar. (Braginsky, 1968, s. 139) Aynî, 57 yaşında ölüm döşegindeki babasının vasiyetini şöyle anlatır:

“Gözlerini bana çevirdi ve sözlerine devam etti: Oku, ne kadar zor olsa da oku fakat hâkim olma, yönetici olma, imam olma, eğer öğretmen olacaksan olur...” (s. 135)⁵

Bu nedenle Aynî, pek çok zorluğa rağmen, babasının vasiyetini yerine getirmek ve ilim tahsil etmek için Buhara'nın yolunu tuttu. Aynî'nin meşakkatlerle dolu çocukluk yılları, sonrasında onu sinir hastalığı ve epilepsiye mahkûm etmiştir. Kendisi bu duruma şöyle işaret eder:

Çocukluk yıllarımda başımdan geçen o zorlu hayatın etkisiyle gergindim ve hayattan bunalmışım. Bazen yalnız gecelerde önceki şairler gibi mersiye okur, gönlümü rahatlatmak için ağlardım... (s. 474)

Aynî, Buhara'ya vardığında ilk olarak bu efsanevi şehir hakkındaki izlenimlerini kaleme aldı, *Yâddâsthâ*'sının (anılarının) bundan sonrası Buhara, eğitim ve bu şehirde olup bitenler hakkında oldu. Buhara'da on dokuz yıl süren eğitim hayatı boyunca geçimini sağlamak ve eğitim hayatını desteklemek amacıyla insanların dükkân ve evlerinde hizmetçi olarak çalıştı. Bu konuya *Yâddâsthâ*'da sayfalarca yer ayrılmıştır. Bir yerde şöyle yazar:

Sahrada giydiğim kıyafetlerin aynısıyla hizmet ettim... Henüz meshim (kışlık deri pabuç) yoktu, terlik şeklindeki su geçirmez yerel ayakkabım uzun zamandır yırtılmıştı ve ayak parmaklarım dışarı fırlamıştı. Yağmur, kar ve çamurun olduğu vakitlerde vekilharçla⁶ birlikte aynı ayakkabılarla günde birkaç kez pazara gider, aldıklarını getirirdim. O ayakkabılarla Buhara'nın taş döşenmemiş, kaldırımsız sokaklarında yürümek oldukça zordu; bazen çamura bulanmış ayakkabım ayağımdan çıkar, bir adım arkamda kalırdı. Git gide iş öyle bir noktaya vardı ki çamura bulanmış sokaklarda ayakkabılarımı çıkarıp elime alırdım, vekilharcın ardından yalınayak koşardım. (s. 356)

Aynî'nin Şerîfcân Mahdûm Sadr-ı Ziyâ'nın⁷ evinde hizmetkarlık yapması, onu Sadr-ı Ziyâ'nın kütüphanesindeki yazarlarla, şairler ve şiir tarzlarıyla, edebî kitapların mütalaasıyla tanıştırdı. Buhara'daki tahsil yıllarında, o şehrin; Mîr Arab (M 1890-1891), Âlim Cân (M 1892-1893), Bedel Bey (1894-1896), Hâc Zahid (M 1896-1898), Kökeldaş ve Hüseyin Bay gibi kadim medreselerinde eğitim görür. Tahsil yıllarında okuduğu kitaplar şunlardır: *Avâmil*, *Kâfiye*, *Şemsiye*, *Hâşiye-i Kutbî*, *Şerh-i Tehzîb*, *Hikmetü'l-Ayn*, *Hâşiye-i Mollâ Abdülgaflûr Lâri ber Şerh-i Mollâ Câmî*, *Şerh-i Mollâ Hân*, *Şerh-i Câmî ber Kâfiye be Arâbî*, *Vekâye* vb... Bunların yanında Sâib, Hâfız, Sadî, Rudekî, Bîdil ve Firdevsî'nin şiirlerini mütalaa eder, Ebu Ali Sina'nın eserlerinden okurdu. Öyle ki Hitchens şöyle yazmıştır: “Medrese programları aşırı mezhepsel geleneğin baskısı altındaydı ve konuları papağan gibi ezberlemeye dayalıydı. Bu nedenle Aynî'nin gönlü bu medrese eğitim sisteminden soğudu, ardından da özgürlük düşüncelerine yöneldi.” (Hitchens, 1368) Aynî, 27 yıl Buhara'da, sonra da Semerkand'da yaşadı ve ömrünün son yıllarında Duşanbe'ye yerleşti. Bu şehir aynı zamanda 1954 senesinde vefat ettiği ve defnedildiği yerdir.⁸ Günümüzde Aynî'nin yaşadığı evler, Duşanbe'de (Tacikistan), Semerkand'da (Özbekistan) müzeye dönüştürülmüştür. Eşyaları ve kitapları, o dönemden kalma resim ve fotoğraflarıyla birlikte sergilenmekte ve Tacikistan'da birçok yere onun adı verilmektedir.

Aynî, Ekim 1917 Rusya Devrimi'nden öncesine kadar siyasi arenadan uzak durdu, fakat bazı yurttaşlarının ilerici eğilimleri ve gafilane düşüncelerinin değişmesiyle birlikte sosyal ve politik arenada aktif hale geldi; yenileşme ve

Buhara emîrlerinin zulmünden kurtuluş yolunda çalışmalara başladı. Kendi ifadesine göre Ahmed Dâniş'in⁹ *Nevâdirü'l-Vekâyi'* adlı eserini okumasıyla dönüşüme uğradı ve Buhara emîrlerinin hükûmet erkanına duyduğu önceki inançları paramparça oldu. Diğer yandan Buhara'ya dışarıdan gelen *Hablü'l-Metîn*, *Çehrenümâ*, *Tercümân*, *Vakt*, *Şûrâ* vb. gazeteleri tetkiki de bu uyanışta önemli rol oynadı. Ardından o dönemin pek çok entelektüeli gibi eğitimcilere, modernistlere ya da ceditçilere katılıp eğitime ve bilime desteğini dile getirdi. 1910 yılında, üç arkadaşıyla birlikte gizlice "Türkiye ve Rusya'da bilim eğitimi almak üzere öğrenciler yetiştiren" Terbiyet-i Etfâl adlı bir cemiyet kurdular¹⁰ ve bu cemiyet aracılığıyla öğrencileri bu ülkelerde eğitim almaya gönderdiler.¹¹ Aynî bu cemiyet hakkında şöyle demiştir:

Bu cemiyetin manifestosu yalnızca ilim üzerineydi. Bu duruma dikkat çekmek için tüzüğünde, 'cemiyet kesinlikle siyasete karışamaz' yazılmıştı. (Şekûrî, 1382, s. 155)¹²

O, 1917 yılında, halkın yeni bir dünyaya duyduğu özlem sırasında tutuklandı.¹³ Emîrin hapisanesinde yargılanmadan işkenceye uğradı, 75 sopa darbesi vuruldu¹⁴, öyle ki ölümle burun buruna geldi. (Aynî, 1381, s. 130) Daha sonra emîrin mahkumlara karşı kötü davranışlarından haberdar olan Rus askerleri tarafından kurtarıldı ve gizlice Kagan Hastanesi'ne nakledildi. 1918 senesinde Semerkand'a gitti ve Türkistan Sovyet Cumhuriyeti'ne hizmet teklifinde bulundu. Böylece Orta Asya'da Orta Çağ gericiiliğinin kalesi olan Buhara emîrliği rejiminin devrilmesinde pay sahibi olmaya çalıştı. (Bečka, 1372, s. 128)

1918 yılında ceditçilerin emîrin güçleri tarafından takip edilmesi ve öldürülmesi, Ceditçilere yönelik tasfiye hareketi olarak bilinir. Uygulanan bu zalimlikler, Aynî'yi inkılap ve yenileşmeye daha da sevk etti. Bu kötü süreçte kardeşi Siraceddin'i kaybetti. Ardından bu konuyla ilgili kitaplar yayımladı; *Târîh-i Emîrân-ı Mangıtyye-i Buhârâ*, *Cellâdân-ı Buhârâ*, *İsyân-ı Mukanne'*, *Târîh-i İnkılâb-ı Fikrî der Buhârâ* bunlar arasındadır. Siyasi kayıpların kalemle telafi edilebileceğini acı tarihi deneyimlerle öğrendi ve bu nedenle, halkın uyanışı için en iyi yolun okuryazarlık olduğuna inandı. Yanlış eğitim yöntemlerini eleştirerek gazeteyi, insanların zihinlerini aydınlatan bir araç olarak gördü. Bu konuyla ilgili olarak 1919 yılında *Şu'le-i İnkılâb*¹⁵ dergisinde "Tenvîr-i Efkâr" adlı bir makale yayımladı.

Aynî, 1917 Ekim devriminden itibaren Sovyet Komünist Partisine yaptığı hizmetlerden dolayı hükûmet yetkilileri tarafından önemli devlet görevlerine getirildi ve 1929'da Tacikistan'ın tesisinden sonra büyük saygı gördü; madalyalar ve ünvanlar elde etti.¹⁶

Bu görevlerden, madalyalardan ve ünvanlardan bazıları kronolojik olarak şöyledir:

- 1920’de Tacikistan’da kurulan Tarih ve Edebiyat (Kültür) Kurumunun başkanlığını yapmıştır. Başkanlığın kuruluşunu öneren kendisidir ve ardından birkaç kitap telifi programı planlamıştır.
- 1923 yılında Buhara Halk Cumhuriyeti Merkezi İcra Komitesi üyesi seçilmiştir.
- 1929-1938 yıllarında Tacikistan Merkezi İcra Komitesi üyeliği yapmıştır.
- 1934-1940 yıllarında farklı dönemlerde Semerkand ve Duşenbe şehirleri Yüksek Şura temsilciliği yapmıştır.
- 1937-1947 yıllarında Tacikistan Yüksek Şura temsilcisi seçilmiştir.
- 1943 yılında Özbekistan Bilimler Akademisi Fahri Üyesi seçilmiştir.
- 1951 yılında Tacikistan Bilimler Akademisi Başkanlığı yapmıştır.
- 1954 yılında SSCB Yüksek Konseyi Temsilcisi seçilmiştir.
- 1934 yılında SSCB’den Kızıl Bayrak İşçi Nişanı aldı.
- 1940 yılında Cumhuriyet Bilim Nişanı Fahri hizmetkâr ünvanı aldı.
- 1941, 1948 ve 1949’da üç Lenin madalyası aldı.
- 1949 yılında Lenin Devlet Üniversitesi bilim kurulundan bilimsel derece ve doktora ünvanı aldı.
- 1950 yılında *Yâddâsthâ* için 1950 SSCB Devlet Ödülü aldı. (Şekûrî, 1978, s. 64)¹⁷

Aynî, aynı zamanda; Bilimler Akademisinin ilk başkanı olmuş ve Tacikistan cumhurbaşkanından “millî kahraman” ünvanı almıştır. Aynî ayrıca “milletin babası” ünvanına nail olmuştur. 20. yüzyılda Tacikistan’ın sosyolojik araştırmalarının öncülerinden, Tacikistan’da modern dilbilimin kurucularından ve modern Tacik döneminin ilk tarihçilerindendir. Roman, kısa öykü, mizah, hiciv, tarih, masal, halk hikâyeleri, folklor, sözlü edebiyat, lügat yazıcılığı, hikâyecilik, sözlük bilimi, eğitim ve siyasi kitap telifi, hatıra yazıcılığı, devrim şiiri, ilmî araştırmalar, edebiyat tarihi, dilbilim, edebiyat eleştirisi, oyun yazarlığı, edebî araştırma ve biyografi yazıcılığı gibi farklı yazı türlerinin takipçilerindendir. Bugün Tacikistan Yazarlar Birliğinde yılda bir kez, Üstat Sadreddin Aynî Ödülü¹⁸, en iyi edebî eserlerin yazarlarına verilmektedir. (Müselmâniyân, 1383, s. 47)

Lutz Rzehak *Farsçadan Tacikçeye* kitabında bu ünvan ve lakapları “efsane yaratmak” olarak adlandırır ve kitabının bir bölümünde “Üretilen Mitoloji ve Yaratılan Efsane” başlığıyla 1935 yılında Tacikistan’da Sadreddin Aynî’nin bilimsel ve toplumsal hizmetlerinin otuz yılını kutlamak amacıyla düzenlenen

geniş çaplı bir etkinlikten bahseder. Bu kutlamada Aynî, ev onarımı ve bir araba için 20,000 ruble hediye aldı. Programda adına bir öğrenci bursuna yer verildi ve Maksim Gorki gibi “insan ruhunun mühendisi” lakabını aldı. Rzehak bu türden inancın ortaya çıkmasını bir yazarın çabalarına saygı göstermekten daha üstün bulmuş ve bunu canlı bir heykel inşa etmeye benzetmiştir. Rzehak ayrıca, mitlerin elbette tarihsel gerçekler üzerinden yaşadığını ancak nesnel gerçeklik söz konusu olduğunda gerçekliğin yüzünün değiştiğini eklemiştir. (Rzehak, 2001, s. 202)

Seyfullahov’un düşüncesi ise şöyledir: “Batılı yazarlar ve bilim insanları Aynî’nin adını; Jack London, Kipling¹⁹ ve Gorki²⁰ ile aynı kategoride kabul ettiler; Alman şair, yazar ve çevirmen Alfred Kurella da onun hakkında, ‘Aynî, Doğu ve Batı dünyası medeniyet ilişkisinin ve akışının vücut bulmuş halidir, öyle ki Aynî’nin doğumunun yüzüncü yılı 1978 yılında UNESCO’nun ithafıyla kutlanmıştır.’ yazmıştır.” (Seyfullahov, 1373, s. 186)

Bečka da onun hakkında şöyle yazmıştır: “Sadreddin Aynî’nin eserleri ve şahsiyeti, bütün büyük hakikatler ve güzellikler gibi, çoğu zaman sadeliğe dayansa da olağanüstü ve seçkindir.” (Bečka, 1372, s. 135)

Aynî aynı zamanda şairdi ve şiir yazmaya 1893 yılında başladı. Önceleri “Süflî, Muhtac, Muhtâcî, Cünûnî mahlaslarını kullandı, sonrasında ise farklı manalara sahip olmasından dolayı “Aynî” lakabını seçti ve bu mahlasla tanındı. Bu mahlası seçmesiyle ilgili *Yaddâsthâ*’da şunları yazmıştır:

Burada edebî mahlaslarımla ilgili birkaç cümle yazmalıyım: Buhara şehrindeki ilk yıllarımda insanlar (bazıları dışında), özellikle mollalar bana oldukça kötü gözle bakıyorlardı. Aşağılayıcı tarzla beni eğitimsiz görüyorlardı. Bu nedenle kendime ‘alçak’ anlamına gelen ‘Süflî’ lakabını verdim. Sonrasında bu mahlası kullanmak bana mantıklı gelmedi: ‘İnsanlar beni alçak görüyormuş, bu onların yaklaşımı... Ben neden kendimi aşağılık göreyim ki! Benim diğer insanlardan farkım şu ki ben yoksul ve muhtacım, onlar ise varlıklı ve hiçbir şeye ihtiyaçları yok’ diye düşünmüştüm. ‘Süflî’ kelimesini reddetme gerekçelerimle kendi yoksulluğumu ve muhtaçlığımı kabul edince, benim için ‘Muhtac’ ve ‘Muhtacî’ kelimeleri mahlas için daha münasip göründüler. Ardından şiirlerimde kafiye uyumunu gözeterek, bazen ‘Muhtac’ bazen de ‘Muhtacî’ mahlaslarını kullandım. Zamanla bu kelimeler de mahlas olarak makul gelmedi ve içimden, ‘Doğru, fakirim fakat niçin şiirlerim aracılığıyla yoksulluğumu insanlara ilan ediyorum!’ dedim ve bu mahlasları da reddettim. Çocukluğumda yaşadığım zorlukların etkisiyle sinirli biri olmuştum ve hayattan çok sıkıntı çekiyordum. Arada bir, yalnız gecelerde, geçmiş şairlerin yazdığı gibi bazı mersiye tarzı

şiiirleri okuyarak, içimi boşaltmak için ağlıyordum. İnsanlar bu özelliğimi fark etmiş, ‘Çocuk yetenekli ama onda biraz divanelik var!’ diyorlardı. Ben de insanların bu düşüncesine katılarak, kendim için ‘divaneliğe mensup’ demek olan ‘Cünûnî’ kelimesini mahlas olarak uygun buldum. Bu münazara ve fikrî sorgulamalardan sonra, uygun anlamı içeren ve aynı zamanda şairler tarafından edebî mahlas sanatında kullanılmamış bir takma ad bulmam gerektiğini düşündüm. Bu düşünceyle gece gündüz sözlükleri karıştırdım ve sonunda lügat alimleri tarafından 48 hatta bazılarının daha fazla anlam verdiği ‘ayn’ kelimesini buldum. Bu kelimenin meşhur anlamları arasında; ‘göz, çeşme, deri, büyük yay nişancısı’ nı saymışlardır ki her bir anlamıyla mahlas almak ve kendini o kelimeyle ilişkilendirmek mümkündür. (s. 474-475)

Sadreddin Aynî’nin kullandığı lakaplar sosyolojik açıdan üzerinde düşünmeye değerdir. Her ne kadar bir gazel²¹ ve bir muhammes dışında önceki mahlaslarıyla yazdığı şiiirlerini ortadan kaldırmış olsa da²² -*Yâddâştâ*’daki bu yazı- Saîdî Sircânî’ye göre kendi hayatını güneşe bırakması anlamına geliyor. Elbette bu durum Aynî için olumlu özellik olarak sayılır, zira hayatının ve düşüncelerinin bir dönemini farklı kesitlerde sunuyor. Mahlas olarak Arapça kelimelerin tercih edilmesi şair Aynî için bir engel teşkil etmedi, bu mazeret daha sonra kendisi ve meslektaşları için İran’da yaygın olan sözlü ve yazılı Farsçadan uzaklaşmanın bir aracı haline geldi.

137

Aynî, Ekim Devrimi ve Kızıl Ordu için şiiirler yazmıştır. Bu şiiirler iki dille; Farsça ve Özbekçedir. Şiiir mecmuası hem Fars hem de Kiril alfabelerinde yayımlanmıştır. Devrimci şiiirlerinden biri 1918 yılında yazdığı “Hürriyet Marşı”dır, bu şiiir onu yenilikçi bir şair olarak tanıtmış ve mücadeleci yazarlar arasında yer almasını sağlamıştır.²³ (Müselmâniyân, 1383, s. 17) Şu mısralarla başlayan şiiir günümüzde “Tacikistan’ın milli şiiiri” ünvanıyla anılır:

Ey ezilen insanlar / Ey esirler / Özgürlük vaktimiz geldi / Ey yoldaşlar müjdeleri verin / Sabah mutluluk üfledi / Ne zamana dek hasretle kederlenmek? / Bundan böyle mutluluk göster / Yeter cefa! / Yeter ezilmek! / Ey adalet! / Âlemde hükümrânlık göster!

1918’de “Ekim Devrimi Şerefine” ve 1919’da “Devrim Güneşe Benzer” şiiirleri de Aynî’nin diğer devrim şiiirlerindendir. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı’nda Sovyetler Birliği’nin Almanya’ya karşı kazandığı zaferi anlatan “Savaş ve Zafer” ismiyle maruf bir kasidesi de bulunmaktadır. En iyi şiiirlerinden biri de “Şia ve Sünni Trajedisi”dir. Aynî, bu şiiirinde 1910 yılında, Sünniler ve Şiiiler arasında yaşanan Buhara’daki kanlı çatışmalardan bir süre sonra,

Müslümanların şeriat bahanesiyle diğer Müslümanlar tarafından öldürülmelerinden duyduğu nefretini dile getirir.

Hitchens, Aynî'nin şiirlerini dört kategoriye ayırır: Geleneksel tarzda romantizm, zamanın olağan üslubuyla kelimelerle oynama, derin yalnızlığı ve adaletsizliğe karşı güçlü nefreti ifade eden eleştiri, hiciv ve mizah. Son iki tarz, o dönemde toplumsal eleştirileri ifade etmenin olağan yoluydu. (Hitchens, 1368, s. 36) Şiirlerinin genelinde zamanın gerçekliği özellikle belirgindir, öyle ki Şekûrî (1978, s. 26) şöyle yazmıştır: “Tacik edebiyatının eğitici gerçekçiliği, Aynî'nin şiirinde yeni bir biçimde varlığını sundu.”

Aynî, Buhara'da kaldığı son yıllarında Buhara emîrinin emriyle onun övgüsünü dile getirmek için saraya davet edildi. *Yâddâsthâ*'nın dördüncü cildinde “Emîr Abdülehad'ın Tuzağına Düşmem ve Ondan Hızla Kurtulmam” isimli bölümde Aynî, Buhara baş kadısının, emîrin sarayına girmesi ve onun için şairlik yapması şeklinde dayatmalarına karşı inatla karşı çıktığını fakat sonunda neredeyse her hafta sarayın dışından emîr için şiirler yazmak ve bunları bir aracıyla saraya göndermeye mecbur kaldığını ifade eder. (Aynî, 1362, s. 761-772)²⁴ Saidî Sircânî, Aynî'nin şiir yazmayı kabul etmesini ve onun kendi dilinden bunu nakletmesini “doğuluların kolaycılık yöntemi” olarak isimlendirmiş ve bu hatıratın beyanını Aynî tarafından olumlu okurken, methiye yazma gerekçesini hürriyetten uzaklaşmak olarak kabul etmiştir. Fakat onun saraya katılmaktan kaçınmasını da körler diyarında tek gözlü olma fazileti olarak adlandırmıştır ki bu onun nazarında az bir fazilet değildir. (Aynî, 1362, Mukaddime)

Eserleri

Aynî'nin eserlerini genel hatlarıyla araştırma ve edebiyat olmak üzere iki kategoriye ayırmamız mümkündür:

a. Birinci kategorideki kitaplar ya ilkökul eğitimi amacıyla yazılmış ya da tarihi ve siyasi eserlerdir. Aynî, ilk mensur eserlerini 1917 yılında Buhara'daki okullarda öğretmenlik yaparken mektep çocukları için kaleme aldı. İki bölümden oluşan *Tezhîbü's-Sıbyân* kitabı bu türdendir. Birinci bölümde okul, ilim, bilgi, anne-babaya ve öğretmene saygı, dostluğun önemi, bilgili ve ahlaklı olmak vb.; ikinci bölümde “saadetli hanedan” adıyla Muhammed Yûsuf Dihkân'ın ailesi hakkında ve akıl, öğüt ve nasihat hikayeleri, şiir ve meseller örnekleriyle arkadaşlarla nasıl yazışılacağı konuları işlenmiştir. Bu akıcı eserin dili, orijinal nesir dilinin demokratikleşmesi yolunda Aynî'nin ilk ciddi adımıdır. (Seyfullahov, 1373, s. 169) Aynî, küçüklere yönelik eğitim faaliyetlerinin devamı olarak 1919 yılında Semerkant'ta *Balalar Yoldaşı* (Çocukların Rehberi) adında Özbek dilinde bir dergi yayınladı ve 1923 yılında Özbek dilinde *Kızbalayake Halide* adında ilkokullar (mektep) için başka bir ders kitabı yazdı. Tutuklanması, cezalandırılması ve Kagan Hastanesi'ne

yatırılmasının ardından Aynî, siyasi düşüncelerini kâğıda döktü ve birçok tarihî-sosyolojik ve siyasi kitaplar yazdı. Bunlardan biri 1918 yılında yazdığı *Târîh-i Usûl-i Savtiyye ve İnkılâb-ı Fikrî der Buhârâ*'dır. Sadreddin Aynî'nin oğlu Kemaleddin Aynî'ye göre, bu kitabın Farsça el yazması nüshası 35 yıldan fazla bir süredir kayıptı ve babası ondan şunu istemişti: “Uygun bir zamanda bu nadir nüshanın peşine düş ve ortaya çıkar. Eğer şimdiye dek bulunsaydı onu *Yâddâştâ* kitabımın beşincisi olarak duyururdum.” Kemal Aynî'nin bu kitaba sonradan yazdığı ön sözdeki ifadesine göre iki çalışanı aracılığıyla bunu Buhara, Taşkent ve Moskova arşivlerinde buldu ve Tahran'daki Soroush Yayınevi'nden *Târîh-i İnkılâb-ı Fikrî der Buhârâ* adıyla yayınladı. (Aynî, 1381, s. 14) Fakat Tacik üstatlarından ve onların sözlü beyanlarıyla elde edilen bilgilerden anlaşıldığı üzere bu kitap, Aynî'nin yıllarca yayınlamak için beklediği kitapla aynı eser değildir ve asıl kitap hâlâ bulunamamıştır; Kemal Aynî'nin ifadeleri yeniden incelenmelidir.²⁵

İkinci kitap 1920 yılında Buhara devriminin ilk haftalarında Tacikçe yazılmış olan *Târîh-i Emîrân-ı Mangıtiyye-i Buhârâ* adlı kitaptır. Bu eser, bir kez 1921'de *Şu'le-yi İnkılâb* gazetesinde, bir kez de 1923 yılında kitap hâlinde yayınlanmıştır. (Şekûrî, 1978, s. 52) *Cellâdân-ı Buhârâ* (Buhara Cellatları)²⁶, 1920'de Buhara'nın tarihî devrimine tanık olduğu sırada yazdığı diğer kitabının adıdır. 1922'de kısa bir versiyonu Özbekçe yayınlandı. Bu kitabın ikinci baskısı 1936'da yapılmıştır. Aynî bu kitapta Emîr Âlim Hân Mangıt'ı²⁷ “Ceditçi Katliamı” faciası nedeniyle “büyük cellat” olarak adlandırıyor. Diğer bir eseri *İsyân-ı Mukanne*' başlığıyla 1944 yılında yazdığı kitaptır. Timur Melik'i de 1944 senesinde yazmıştır ve Moğol istilacılarıyla yapılan savaşı konu edinir. Şekûrî'nin ifadesine göre bu eserler milletin tarihî hafızasını zenginleştirdi ve özgürlük arayışı için etkili oldu. (Şekûrî, 1382, s. 192)

Aynî, aynı zamanda gazete yazarıydı ve 1919'dan 1921'e kadar çeşitli gazetelerde yaklaşık üç yüz yazı yayınladı. (Müselmâniyân, 1383, s. 17) *Şu'le-yi İnkılâb* gazetesinin (1919-1921) özellikle ikinci yayın dönemine²⁸ ve *Mihnetkeşân-ı Tâvuşî*'ye (1918-1921) aktif olarak katıldı. Aynî'nin makaleleri, özellikle onun Fars yazısı ve dili hakkındaki düşünce ve fikirlerini keşfetmek için en iyi kaynaklardır.

b. İkinci kategoride Aynî'nin edebî değer taşıyan eserleri yer alır ve bunlar da iki başlığa ayrılır: 1. Araştırma-edebî eserler. 2. Sosyolojik-edebî eserler. Birinci bölümde *Numûne-i Edebiyât-ı Tâcîk* ve *Lügât-i Nîm-taḡsili-yi Tâcîk* olmak üzere iki kitap yer almaktadır. Yine musikinin altı makamı hakkındaki risaleleri ve klasik Fars eserleri sayılabilir.

Numûne-i Edebiyât-ı Tâcîk, Aynî'nin mühim eserlerinden biridir. Tacik kimliğinin ispatı açısından Tacikistan devletinin emriyle 1925 yılında

derlenmiştir. Tacik araştırmacılarının ifadesine göre Tacikistan’da edebiyat tarihi yazarlığı Aynî’nin *Numûne-i Edebiyât-ı Tâcîk* adlı eseriyle başlamıştır. Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan, Farsça konuşan 220 şairin biyografisini ve bununla birlikte Aynî’nin kendi açıklamalarını ihtiva edip Ebu’l-Kâsım Lâhûtî’nin kısa bir ön sözünü içeren bu eser, üç bölümden oluşmaktadır: 1. Rudekî’den Seidâ’ya kadar H IV. yüzyıldan XII. yüzyıla seksen Klasik Farsça şairi hakkında (M 912-1785). 2. 1924’ten 1785’e Mâverâünnehirli Farsça konuşan 132 yazar ve şairin biyografisi. 3. 1917-1925 yılları arasında millî ve devrimsel şiirler ve Ekim Devrimi tesirinde yazan edipler. Bu eserin önemi, Tacik milletinin var olmadığını söyleyen Pan-Türkistleri susturması ve aynı zamanda medeni inkılap için ders kitabı işlevi görmesidir. (Seyyidzâde, 1377, s. 112) Bu kitabın yazımını Tacikistan Cumhuriyeti Başbakanı Mirza Abdülkadir Muhyiddin sipariş etmiş, Aynî de yedi ay içinde 627 sayfa olarak yazmıştır; Ebu’l-Kâsım Lâhûtî 1926 yılında Moskova’da Çince harflerle basmıştır. (Şekûrî, 1382, s. 17) Bu kitabın yayınlanmasının ardından Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi kitabın yayınlanmasına karşı çıktı ve sahte iddialarla Aynî’nin tutuklanması çağrısında bulundu. Aynî, Rudekî’nin “Ey Buhara, mutlu ol ve sebat et; çünkü şah yanına misafirliğe geliyor” kasidesini seçmesi nedeniyle saltanat talebinde bulunmakla suçlandı. Bu talep, 1930’da Moskova’daki Komünist Parti Merkez Komitesi üyesi Bukharin tarafından komünist takipçiler konferansında tekrarlandı ve kitap daha sonra yasaklandı. Fakat Aynî, *Âdîne* ve *Dâhunde* romanlarında Komünist Partinin hedeflerini açıkça bildirdiği Sovyet yanlısı yazıları sayesinde ölümden kurtuldu.

Numûne-i Edebiyât-ı Tâcîk kitabı sadece politikacılar tarafından eleştirilmedi, aynı zamanda (siyasetten etkilenmiş olabilecek) bazı bilim adamları tarafından hem teşvik edildi hem de eleştirildi. Server, *Bidârî-yi Tâcîk*, Bahruddin Azizî de *Âvâz-ı Tâcîk* gazetesinde bu eserin lehine yazdı. Celaleddin İkrâmî *Rehber-i Dâniş*’de kitap hakkında ayrıntılı tenkit makalesi kaleme aldı ve eserde yer verilen bir dizi şiiri eleştirdi. O, bu kitabın bazı eksikliklerinden şöyle bahseder:

1. Kategorisel bakışla (sınıflandırmayla) derlenmemiş, 2. Ne için yazıldıkları tam olarak bilinmiyor, 3. Şairlerin şiirleri günümüzün ihtiyacına göre açıklanmıyor, 4. Bu tür yazıların neden yazıldıkları sorusunun cevabı kitapta yok, kim için faydalı, kim için zararlı olduğu belli değil, 5. Angarya düşüncesiyle şairler hakkında fikir yürütülmemiş 6. Yazılan eski şiirler günümüz şiirleriyle karşılaştırılmamış, terakki göz önünde bulundurulmamış, bunun sebebi gösterilmemiş. Eski ve yeni şiirleri bir araya getirmek için büyük çaba gösteren Sadreddin’in arkadaşları kitabın eksikliklerini gidermelidirler. (İkramî, 1928, s. 4)

Mîr Abbâs isimli bir diğer eleştirmen ise “Şair Mahsatî, Hocend şehrinden mi, Gence vilayetinden mi” başlıklı makalesinde Mahsatî’nin doğum yerinin de Nişabur ve Gence’ye atfedildiğini hatırlatıp gerekçelerini belirterek Mahsatî’nin Hocendli olduğunu, babasının ölümünden sonra annesiyle birlikte Gence’ye taşındığını düşünür. Mîr Abbâs, *Numûne-i Edebiyât-ı Tacik* kitabının yazarına, kitabında Mahsatî’den bahsetmemiş olmasından eleştiri yöneltir ve bu nedenle Türkistan tarih yazarlarından şikâyet eder.²⁹ (Mîr Abbâs, 1929, s. 26) Bu kitapta da Farsça yerine resmî olarak Tacikçe terimi kullanılmıştır, tıpkı kendisinin bu terimi ilk kez *Âvâz-ı Tacik* gazetesinde yayınlanan bir makalesinde kullandığı gibi. Alman araştırmacı Lutz Rzehak, kitapta Aynî tarafından Farsça yerine “Tacikçe” teriminin kullanılmasını, bu dili ülkenin aynı isimle bilinen ve belirli bir toplumsal yönü olan ilk diliyle sınırlamak olarak değerlendiriyor ve şöyle ekliyor: Bu yaklaşımla Tacikistan’ın kendi tarihî formu yani Farsçanın evrensel dili reddediliyor. (Rzehak, 2001, s. 150, 201)

Aynî’nin diğer kitabı *Lûgat-i Nîm-tafsili-yi Tacikî* on bir binden fazla kelime içerir ve kelimelerin yarısı Tacik halkının yaşayan dilinden alınmıştır, bu biçim ve anlam başka sözlüklerle görülmez. Aynî bu eserini yazarken (1926) takip altındaydı. Bu süreçte dönemin Sovyet Yazarlar Birliği’nin sekreteri olan Lahuti, Sovyetler Birliği’nin ikinci adamı olan Vyacheslav Molotov sayesinde Stalin’e yakınlaşmış ve onun arabuluculuğu ile Aynî serbest bırakılmıştır. (Şekûrî, 1382, s. 198)

141

Aynî’nin bir bakıma içtimai yönü de olan diğer edebî eserleri ise realizmin yanı sıra sosyalist bir tavır da taşıyan romanları ve öyküleridir. Ekim 1917 devriminden sonra Aynî nesre yöneldi; *Âdîne*, *Dâhunde*³⁰, *Gulâmân*, *Merg-i Sûdhâr*’ı³¹ yazdı. Bu eğilimin nedenini 1935 yılında “Yâdigârî” adıyla yayımlanan ikinci şiir mecmuasının girişinde kendisi yazmıştır: “Vezin ve kafiye çerçevesi, devrimin ilham verdiği temaları ifade edemeyecek kadar daraldı ya da benim şiirsel yeteneğim bu temaları şiir biçiminde ifade edemez hale geldi ve nesre yöneldim.” (Şekûrî, 1978, s. 58) Ve esasen Aynî’nin konumu edebî düzyazı aracılığıyla sağlamlaşmıştır.

Şekûrî’ye göre bu eserlerde sıradan işçilerin içtimai olarak kendilerini tanımlamaları ve Buhara’da o günkü toplumunun simgesi olan karakterlerin uyanış süreci anlatılmış, bu sürecin çeşitli aşamaları gösterilmiş, Avrupalı romancıların özellikleri ilk kez onun öykü ve romanlarında sunulmuştur. Bu özellikler önceden bir şekilde Ahmed Dâniş’in eserlerinde ortaya çıkmıştı fakat Aynî, bu özellikleri sosyalist realizmin usulleriyle birleştirip sosyalist kroniklere dayanan modern Tacik nesrinin temel karakteristiğini oluşturmuştur.

Bu eserlerde yazarın konuşma tarzı, eleştirel açıklamaların mahiyetini içermektedir ve başından sonuna kadar alaycı hiciv, hikayelere gölge

düşürmektedir; öyle ki bu konu onun *Yâddâsthâ*'sında da görülmektedir. Şekûrî'nin kitabında "Temeshur ve İstihzâ Sayfaları" adlı üçüncü bölümde şöyle yazar:

Aynî'nin eserlerinde, özellikle de *Yâddâsthâ*'nın üçüncü ve dördüncü kısımlarında hiciv ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Bir süredir *Merg-i Sûdhâr*'ın üstadın hiciv yazıcılığındaki kabiliyetinin tekamülünde son noktaya ulaştığı fikrindeydik fakat *Yâddâsthâ* onun hicvinin gücünü ve otoritesini bir kez daha gösterdi. Aynî'nin hicivlerinin kendine has özellikleri, renkli bedîî vasıtalar ve hiciv tasvirlerinin çeşitliliği bu çalışmada da iyi bir şekilde sergileniyor. (Şekûrî, 1956, s. 153-154)

Aynî'nin eserlerin ilk araştırmacılarından biri olan Braginsky de Aynî'nin hikâye ve romanlarında Batı ile Doğu'nun edebî akışının oluştuğuna inanmaktadır. (Şekûrî, 1978, s. 6)

Şekûrî'ye göre *Âdîne*, *Dâhunde* ve *Gulâmân* birbirlerinin devamı ve tamamlayıcısıdır. Her üç eser de, yaratımlarının tarihsel kaderi meselesi etrafında bir dizi uzun nesnel düşünceden oluşmuştur. Her üçü de Aynî'nin, yaratılışının tarihi kaderi meselesi etrafındaki bir dizi uzun düşüncesinin ürünüydü. Ve Bečka'ya göre *Dâhunde* hikâyesinin karakterleri (Gülнар ve Yadigâr), "Leyla ve Mecnun" hikâyesini bir kenara bırakmıştır. (Bečka, 1372, s. 134)

Âdîne, Buhara'nın doğu eteklerindeki köylülerin durumunu ve inkılabın onların geleneksel yaşam tarzları üzerindeki etkilerini gösteren kısa bir romandır. Bu roman, Aynî'nin eski nesir üslubundan yeni üsluba doğru yönelişinin ve Tacik edebiyatında sosyalist gerçekçi nesrin başlangıcının güzel bir örneğidir. Bu kitap 1928-1934 yılları arasında Sovyetler Birliği'ndeki sekiz dile çevrilmiştir.

Dâhunde de ilk Tacik uzun romanıdır ve kahramanı Yadigâr çevresini komünist değerlere göre değiştirmeye çalışan bir çiftçi savaşıdır. Bu kitapta daha çok romantik bir ruh, sosyalist gerçekçiliğe dayalı bir romantizm vardır. Romandaki sade anlatım özellikle inkılap sonrası ve savaş sırasındaki olayların gösterilmesi açısından dikkat çekicidir.

Aynî'nin diğer romanı *Gulâmân* kendisinin en iyi romanı sayılabilir ve Hitchins'in ifade ettiği gibi, II. Dünya Savaşı'ndan önceki Tacikçe nesrinin en önemli eseri olabilir ve onda Aynî'nin sanatı sosyalist ideallere yaklaşır. (Hitchins, 1368, s. 18) Köle tacirleri tarafından Afganistan'dan Buhara'ya götürülüp satılan eski bir kölenin öyküsü olan bu romanda, Tacik köylülerinin 19. yüzyılın başlarından 1930'daki kolektif çiftliğin³² kuruluşuna kadarki geçen hayatı anlatılır. *Yâddâsthâ*'da da "Baba Gulâm" adındaki hikâye kahramanına küçük bir gönderme yapılmıştır.

Merg-i Sûdhâr 19. yüzyılın sonunda Buhara toplumunda yaşanan haset, riya, ikiyezlülük ve hilekarlığın öyküsüdür. Bu kitapta Aynî'nin özel yönelimi psikolojik konulardır ve dönemin Buhara'sının gerçekliğini anlatan dikkat çekici bir mizah vardır. Şekûrî bu kitabın önemli özelliği hakkında şunları yazıyor:

Yalnızca (son olarak) *Merg-i Sûdhâr* ve *Yâddâsthâ* Aynî'nin genel olarak Tacik edebiyatı tarihinin en büyük hicivcilerinden biri olduğuna kesin bir inançla hükmetmemize imkân verir. (Şekûrî, 1956, s. 153-154)

Bazıları bu hikâye ile Sadık Hidayet'in *Hacı Ağ'a'sı* arasında irtibat kurarak derler ki: Sadık Hidayet, Aynî'nin yanına gitmiş ve bu eseri görmüş, sonra da İran'a geri dönüp Hacı Ağ'a'yı yazmış; Aynî, *Merg-i Sûdhâr*'ı Hidayet'e takdim etmiştir. Jirî Bečka da bu konuda görüş bildirmiştir. Bazıları ise Hidayet'in eserleri ve Aynî ile buluşması arasındaki bu irtibatı reddeder. "Kârî İşkembe" bu hikâyenin ana karakteridir, Aynî'nin ilk gençlik dönemindeki Buhara toplumunun ve o dönemin; ilim, edebiyat, kültür ve ekonomisinin durumunu yansıtır, elbette ki sosyalist yanlısı bir bakış açısıyla... Bazıları ise Kârî İşkembe'yi Molière'in, Shakespeare'in ve Balzac'ın *Béatrix*'inin istihzalı kahramanlarıyla mukayese etmiş ve Aynî'nin karakteri ele alırken bu eserlerden oldukça etkilendiği kanaatine varmıştır. (Seyfullahov, 1373, s. 180)

143

Aynî, bu eserleri on yılda yazarak, -özel bir sosyalist bakış açısıyla- Tacik realist nesrinin temellerini attı. Bu çalışmaların ardından Aynî, otobiyografi mecmuasının başlangıcı olan *Ahmed Diyobend* (1938) ve *Yetim* (1940) romanlarını kaleme aldı. (Bečka, 1372, s. 132)

Mekteb-i Köhne ve *Muhtasar Terceme-i Hâl-i Hodem*³³ de kendisinin kaleme aldığı küçük kitapçıklardır ve son olarak *Yâddâsthâ* onun son ve en önemli eseri olup, bazılarına göre 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başı Mâverâünnehiri'ni anlatan bir Buhara ansiklopedisidir. Aynî bu eseri, Tacikistan Bilimler Akademisinin başkanlığını yaptığı yaşlılık yıllarında yazdı. Eser 1948 ve 1953 yıllarında basıldı ve onu kültürel camiada önde gelen bir şahsiyet olarak tanıttı. Bu eser, Aynî'nin çocukluğundan 27 yaşına kadar, doğduğu köyden 20. yüzyılın ilk yirmi yılında Buhara'ya kadar uzanan anıların bir mecmuasıdır. Eser sosyoloji, etnoloji, dilbilim, edebiyat ve eğitim alanlarında bilgilerle doludur ve bu nedenle araştırmacılar tarafından 19. ve 20. yüzyıl Mâverâünnehir ansiklopedisi olarak adlandırılmıştır. Aynî, bu kitapta *Târîh-i Beyhakî*, *Çehâr Makâle*, Sa'dî'nin *Bostân* ve *Gülistân*'ı, Dehhoda, Behâr ve Hidâyet'in eserleri; Rus ve Batı edebiyatından bazı eserler dahil olmak üzere birçok klasik Farsça eserden etkilenmiştir.³⁴

Aynî'nin eserlerinin mecmuası, vefatından sonra 1957-1977 yılları arasında oğlu Kemalettin'in gözetiminde Kiril alfabesiyle Tacikistan'da on üç cilt halinde *Külliyât-i Aynî* adıyla basılmıştır. Aynî'nin eserlerinin çoğu Rusça ve eski Sovyet cumhuriyetlerinin on yedi dili ve on iki yabancı dile çevrilerek yayınlanmıştır. Aynî'nin mektupları da eşi (Salahat) ve çocukları (Halide ve Kemal) tarafından derlenerek basılmıştır. (Azizkulaf, 1988, s. 384)

İranlıların Aynî'yi Tanıması

Aynî, İran'da gerektiği kadar tanınmamaktadır ve nispeten az tanınırlığını da *Numûne-i Edebiyât-ı Tacik* antolojisine, daha sonra *Yâddâştâh*'sına ve *Sohen, Peyâm-i Nevin* (eski *Peyâm-i Nevi*), Yağma, Hûşe ve diğer basın organlarının çabalarına borçludur. (Komissarov, 1353, s. 27) 1305 yılında *Numûne-i Edebiyât-ı Tacik* antolojisi Farsça olarak basıldığında, Said Nefisi bu eser hakkında ilmî bir eleştiri kaleme aldı ve İranlıları onunla tanıştırdı ve ilk kez Aynî'ye "Allâme" ünvanını verdi; o günden beri bu ünvan kendisine kaldı. (Nâtil Hânleri, 1323, s. 617-624) Ali Asgar Hikmet³⁵ de Aynî ile görüşmesinde on beş beyitlik bir şiir kaleme almasının nedenini şöyle açıklar:

Bu görüşmenin öncesi şöyle gerçekleşti: Tam otuz yıl önce (Haziran Ş 1327/M 1948)... Taşkent'te Emîr Ali Şîr Nevâî'nin uluslararası kutlaması düzenlendi... Nevâî'nin eserlerini yayınlayan bu yazar [Hikmet] da davet edildi... Merhum Sadreddin Aynî de davetliler arasındaydı ve orada onunla tanışma fırsatı buldum. Bir konuşmasında, dünya kültürlerinin bağlamında şu Farsça atasözünü kullandı: "Üzüm üzümle olgunlaşır, komşu komşudan öğüt alır." Konuşma konusunu seçmedeki özgünlüğü, sözlerinin akıcılığı ve tatlılığı, dinleyicileri ve beni de büyüleyerek o büyük adamın sözlerine bağladı. O gecenin ertesi günü, konuşmasının temasına değinen bir şiir yazdım ve... güzel bir Nestalik hatla yazılmış kopyasını Aynî'ye gönderdim... (Hikmet, 1357, s. 265)

O şiir şöyledir:

Komşu komşudan öğüt alır / Üzüm üzümle olgunlaşır³⁶

Evet, bu Tacik halkına bir meseldir / Her meselden edep ehline bir nasihat vardır

Dünyadaki her hayvan, taş ve ağaç / Bilge adamdan yüz öğüt alır

Cihan milletleri bahçedeki üzüm asmaları gibidir / Her asmadan başka bir asma filiz alır

Dünya halkları bilgi ipliğini ellerine alır / Bu güçlü halatı olgun insanlar tutar

Nice bir ülke diğlerinden faydalanır / Nice bir topluluk diğ toplulukla bağ kurar

Genç nesil yaşlı nesilden öğüt alır / Babanın mirasını çocuğu yüklenir

O şeker Mısır'dan Şiraz'a geliyor / Bu güzel nağme Semerkand'dan geliyor

Arap peygamberi Kur'an Mushaf'ı getirince / Acem Zerdüş Zend'den bir mektup alır

Yunanlılar bilgelere felsefeden bahseder / Hind'de Brahman bilgelik kitabını alır

Kıyası dünya pazarında alışverişler var / İnsan bu alışverişten ne kadar kazanır?

Bu hikâye, tatlı sözlü birine ihtiyaç duyuyor / Şeker gibi dudaklarından yüzlerce şeker alır

Edepte en önde ve sanatta usta "Aynî"dir / Çağın bilgisi bile onun gibi birini yetiştiremez.

Eğer üstat bu sözlerden mutlu olursa / Kederli kalp de mutlu olur

Eğer dostundan bir iki tebessüm alırsa / Mahzun "Hikmet" de güler ve mutlu olur

145

(Taşkent - Haziran 1327)

Aynî de aynı vezin ve redifle fakat kafiye düzeni farklı olan yirmi beyitlik bir şiir yazdı ve oğlu Kemal aracılığıyla Hikmet'e gönderdi.

"İranlı bilge Ali Asgar Hikmet'e muhabbet parçası kabilinden dostane yeşil yaprak takdimi"

Komşu komşudan renk alır / Her tel diğ telden ses alır

Dünyanın şarkısıdır: Zıtlık ve uyum / Bilge her renkten alamaz

Düşmanlık sazından uyumsuz ritim gelir / Bu sazı ancak kindar biri eline alır

Muhabbet tellerinden uyumlu bir ses gelir / Bu sağlam ipi kültür ehli tutar

Biz dostluğu dünyanın yaratılışından önce seçtik / Bizdendir her kim böyle bir renk alırsa

Ney üflemek neye yarar ki, o sert sesler çıkarıyor? / Kalpte ok ve yay yerine çeng (arpa) tutsun

İnsanların huzur ve güvenliğini isteyen / Muhabbet testisinden gül rengi alır

O kindar yüzlü kişi dostlarıyla mutlu olamaz / Kin ve hasetten ziyade ahenk ile meşgul olsun

Dostluk sayesinde dünya aydınlanır / Savaşı seçen rezil olur

Kan dökmek ve vahşice davranmak yırtıcı hayvanların işidir / Bir insan bu tür bir utancı üstlenemez

Dünya bir deniz gibidir, her insan gayretine göre bu denizden inci veya taş alır

Ya büyük balıklar tutarsın / Ya da kurbağa veya bir yengeç geçer eline

Ya vahşi balıkların önünde boğulur / Ya da özgürlük gemisine tutunursun

Bu mütevazı hediye dostuma armağanımdır / İlim ve sanat ülkesinin tahtını alacak odur

Anlam ustası odur ki / Behzad onun eserinden kendi eserine renk alır

Ali Asgar Hikmet eşsiz bilgedir / Hikmet, onun bilgisinden renk alsa yeridir

Adı “Asgar: Küçük” olabilir fakat manası büyüktür / Kendini aklın kucağında daralttığından

Elmas görünüşte küçük olsa da / Yakut onu suretinde (yansımasında) değerli kılar

Aynî eğer lütuflar sırrından bir şeref elde ederse / Onun arpa büyüklüğünde taşını dostu ayak taşına (mezar taşına) çevirir

(Aynî, 1968, s. 14-17)

“Evvel Hîş, Devvom Dervîş” adlı makalede de belirtildiği gibi, Üstat Aynî’nin şiir ahengi ve -Hikmet’in son beyti- 20. yüzyılda Farsça konuşanlar için en önemli talihsiz olaylardan biri olan sınır bölünmesi ve hat değişikliği olarak kabul edilebilecek geleneksel bir mesele üzerindeki tartışmaya işaret etmektedir.

Ş 1324 yılında da Perviz Nâtil Hânleri, Aynî’yi; Emîr Hüsrev, Şeyh Nizâmî ve Muhammed İkbâl gibi tanınmış dünya çapındaki isimlerle aynı seviyede bir büyük olarak kabul etti. (Müselmâniyân, 1383, s. 50) Habib Yağmâyî de *Yağmâ* dergisinin birkaç sayısında, *Yâddâştâ*’dan Molla Burhan Hikayesi, Nevruz vb. bölümler yayınladı ve kısa bir tahlilde bu kitaba övgüde bulundu. (Yağmâyî, 1351, s. 344-348)

Hüseyin Lisân da *Yâddâştâ* hakkında şöyle yazar:

Bu bağlamda Sadreddin Aynî’nin *Yâddâştâ*’sı okunmaya değer bir eserdir. Aynî, gördüklerini ve yaşadıklarını şaşırtıcı bir sabırla günümüz Buhara Farsçasıyla kaleme almıştır. Bu küçük ve büyük anılarla dolu yazıları okumak benim için büyük bir kazanç oldu.

Bu sayede, son bir yüzyılda Buhara'nın nasıl bir yer olduğunu görme fırsatı buldum. Nasıl konuşur, yazar ve şiir söyler? (Lisân, 1372, s. 18-19)

Muhammed Rıza Şefî Kedkenî de çağdaş nesli *Şâir-i Âyinehâ* adlı kitabında Sadreddin Aynî ve eserleriyle yararlı ve özlü cümlelerle tanıştıyor. Kedkenî, *Yâddâsthâ* hakkında şunları yazıyor:

Son zamanlarda okuduğum en keyifli kitaplardan biri Sadreddin Aynî'nin hatıralarıydı. Kitabın bazı bölümlerini tekrar tekrar okudum. Yazarın yazma yeteneği ve tasvir sanatı türünün tek örneğidir. (Şefî Kedkenî, 1366, s. 93-94)

İbrahim Hudâyâr da kitap ve makalelerinde onun hakkında bazı hususlara işaret etmiştir. (Hudâyâr, 1383 ve 1384)

Fakat İran'da Aynî'nin tanınması adına verilen en büyük hizmet, 1362 yılında Aliekber Saîdî Sircânî tarafından *Yâddâsthâ* mecmuasının yayınlanmasıydı. Sircânî, bu kitapta Beyhakî'nin üslubunu ilk kez tanıdı ve üzerine akademik bir ön söz yazdı; yurttaşlarından da mutlaka Aynî'nin *Yâddâsthâ*'sını okumalarını istedi. Sircânî, kendisi de eleştirel bir eser olan Bolşevik Rusya'nın polis devlet ortamını ve Buhara Emîrlîği'nin cehaletini kabul ettiği bu ön sözde, Üstat Aynî'nin faaliyetlerini eleştirmekten de çekinmemiştir. Belki de bu ön sözü, Farsça konuşanların Aynî çalışmalarıyla ilgili farklı bir bakış açısına atılan ilk adım; Aynî'nin düşünceleri ve değişimleri üzerine kısa ama derin bir bakış olarak değerlendirilebiliriz.

Bu hususlardan ve bazı araştırmacılar tarafından kaleme alınmış birkaç dağınık haldeki makaleden söz açmışken, Sadreddin Aynî'nin eserlerinin, edebî, kültürel ve sosyal faaliyetlerinin Tacikistan'ın edebî, kültürel hatta siyasi kaderi üzerindeki etkisinin daha fazla incelemeye ve analize ihtiyaç duyduğunu kabul etmek gerekir.

Aynî'nin İran'a Bakışı

Aynî, bazı konularda İran tarihi ve edebiyatına pek de dostane bir gözle bakmaz hatta hiçbir bilimsel ve mantıksal temeli bulunamayan şeylerden bahseder. Belki de bu propagandanın ve tarihî çarpıtmaların kökenini, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde, kardeş cumhuriyetlere dayatılan politikalarda aramak gerekir. Bu tür propagandanın başka örneklerine de aşınayız. Diğer bir sebep ise Aynî'nin Tacikistan'a karşı aşırı ilgisi ve bir tür aşırı milliyetçilik olabilir. Üstat Şekûrî'nin aktardığına göre, Aynî oğluna yazdığı bir mektupta şunları söyler:

Araplar İran'ı fethettiğinde, onların bütün millî eserlerini yok ettiler ve bunlara ek olarak Pehlevice olan dillerini de medeni haklardan mahrum kıldılar, bu dilde yazılmış tüm eserleri yaktılar. Okullardaki eğitim dilini Arapçaya çevirdiler ve İslam dinini kabul edenler evlerinde Arapça konuşmaya başladı. Pehlevice, İslam'ı kabul etmeyenler arasında kaldı, günümüze kadar onları Zerdüşst olarak isimlendirdiler ve şimdiye dek onlar Pehleviceyi biliyorlar. Fakat Mâverâünnehir halkı dil meselesinde direnç gösterdi. Orta Asya ve Horasan'ın geçmiş şairleri şüphesiz ki bizimdir; Sa'dî, Hâfız ve Bîdil gibi şairleri de kendimizden sayıyoruz. Çünkü dillerini (Sa'dî ve Hâfız'ın) Tacikistan halkının geneli anlıyor. Sa'dî'nin³⁷ ön sözünün sonunda Sa'dî'nin kendisini Tacik olarak adlandırdığını kanıtladım. Fakat doğu bilimcilerin çoğunluğu için İran ve Horasan'da yetişen şairleri "Fars-Tacik şairler" olarak adlandırmayı tercih ettim. Nizâmî-i Gencevî'nin meselesi tamamen farklıdır. Kendisine resmî olarak Azerbaycan şairi ünvanı verildiği sürece, biz de onu Azerbaycan şairi olarak adlandırıyoruz. Ama gurur duyuyoruz: Tacikler, Nizâmî'nin eserlerini tercümesiz anlıyorlar. Berthels bu vakıayı duyunca 'Güzel... Firdevsî Taciklerden olsun, ama Sa'dî'yi İranlılara vermeliyiz...' dedi. Daha önce de söylediğim gibi, o zamanlar Sa'dî hakkında yazmışım ve kendi sözlerinden onun Tacik olduğunu kanıtlamışım.

Elbette Şekûrî, Aynî'nin ifadelerini reddediyor ve kendi kitabının dipnotunda şöyle söylüyor:

Bu sözün tarihi bir delili yoktur ve bu konu bilimsel bir temele dayanmamaktadır. Kanıtlanmış olduğu üzere, Pehlevi dili İslam'ın ilk yüzyıllarında bile ölü bir dildi.

Acaba Aynî'nin bu türlü düşüncesini de "Konjonktüre uymak ve kendisinin Sovyetler Birliği'ndeki ayrıcalıklı konumunu gözetmesi"³⁸ olarak mı kabul etmek gerekir? Yazar, bu koşullar altında bile kendisini sosyalist rejime borçlu mu hissediyordu? Bu noktada Saîdî Sircânî okuyucular adına cevap veriyor:

Aynî'nin zamanında olabilmeyi, bir köşede sessizce onu izleyebilmeyi ve ruhunun derinliklerinde kaybolup, şu anda Tacikistan'ın en yüksek bilimsel makamında oturan bu fakir köylü çocuğunun tüm hayallerine ulaşip ulaşmadığını anlayabilmeyi isterdim. (Aynî, 1362, s. 25)

Evet, Aynî'nin İran'a yönelik pek de dostça olmayan bakış açısı sadece bununla sınırlı kalmadı. 1920'li yıllarda Sovyet Orta Asya'sında yeni bir Farsça dil yapısı oluşturma çabası sırasında, "sadeleştirme" bahanesiyle Farsçadan Arapça kelimelerin çıkarılmasını ve İran Farsçasından kaçınılmasını savundu.

Bu amaçla, Arapça kelimelerin kullanılmasından sakınmayı konu alan bir dizi makale yazdı. Örnek olarak, bir makalesinde şunları hatırlatıyor:

Bugünkü İran basınının yayın dili, %60-70 oranında karmaşık Arapça kelimelerle doludur. Bu kelimelerin hepsini, her eğitilmiş İranlının bile anlayacağını sanmıyorum. (Aynî, 1928, s. 22)

Aynî daha sonra aynı dergide yayınlanan bir başka makalesinde, Farsça basındaki Arapça kelimelerin yüzdesini %80-90 olarak ifade etti. (Aynî, 1928, s. 15) R.M. kısa adıyla bir kimse de, Aynî'nin *Âdine* romanını övmüş ve Aynî'nin İran yayınlarının anlaşılmasız olduğu fikrini desteklemiştir:

Eğer Farsçadan kasıt bugünkü İran basın diliyse, bu dilin Farsça olmadığını söyleyebiliriz. Bu, İran basınındaki bir grup aydın ve yazar tarafından yaygınlaştırılan yapay bir dildir ve gerçek Farsça değildir. Ancak Farsçadan kasıt İran halkının konuştuğu günlük dilse, bu dile sonuna kadar sahip çıkıyoruz ve Tacik edebiyat dilinin de aynı dil olduğunu söylüyoruz. *Âdine* romanı Farsçanın özel bir biçimi olan Kuhistan'ın Tacikistan dilinde kaleme alınmıştır. Tahran'daki İranlı edebiyatçılar bu romanı okuduklarında çok mutlu oldular ve İranlı yazarların Sovyet Tacikistanı'na giderek, klasik güzelliğini İran'da kaybetmiş olan Farsçayı orada öğrenmeleri gerektiğini söylediler. (R.M., 1928, s. 37)

149

Fakat aynı makalede “pezeşk” yerine “dohtûr” kelimesi; yine “pâsbân” yerine “pelitse”, “kârhâne” yerine “zûvâd” ve “zahmetkeş” yerine “proleter” gibi Rusça kelimeler de kullanılmıştır. *Rehber-i Dâniş* gazetesinin aynı sayısında “pedagogika” (dânişverî), “aftomobil” (hodrov), “tekhnika” (dânişserâ) gibi birçok Rusça kelime bulunmaktadır. Sonraki yıllarda Tacikistan Farsçasında Rusça kelime kullanımının artan eğilimi de dikkat çekicidir. Arapça kelimelere karşı tepkiye rağmen, Tacik Farsçasında “muallim” ve “muallime”, “yetim” ve “yetime” gibi özel isimlerin müzekker ve müennes biçimlerde yazılması sorun olmamıştır. Bu durum Rus dilinin o dönemde gelişmekte olan Tacik Farsçası üzerindeki dolaylı etkisinin göstergesidir.

Lutz Rzehak'a göre Aynî, eserleriyle başkalarına dil yapısını yeni kurallara göre inşa etme konusunda örnek oldu. Fakat Aynî'nin istekleri sistematik bir düzene sahip değildi ve o dönemdeki değişimin içinde o da istemeden hata yapıyordu. Örneğin, yukarıda bahsedilen makale serisinde, Arapça kelimelerden kaçınma isteğine rağmen Arapça kelimeler kullanmıştır: Örneğin, “dakika hâ” yerine “dekâik”, “derece hâ” yerine “drecât” vb... (Rzehak, 2001, s. 176-177)

Aynî'nin bir diğer şikâyeti ise tercümanlar vasıtasıyla dilin Farsçalaşmasıydı. Bu konuda *Rehber-i Dâniş* gazetesinde şunları yazıyor:

Yerel yazarlar arasında teknik ve politik kitapları iyi çevirebilecek kişilerin azlığı aşîkardır. Bu nedenle, kitapların çoğu İranlı dostlar tarafından çevrildi. İranlı dostların çeviri yetkinliklerinin de eşit ve her açıdan mükemmel olmadığını da inkâr edemeyiz. (Aynî, 1928, s. 45)

Sonuç

Sadreddin Aynî'nin şahsiyetini, faaliyetlerini ve eserlerini tanımak, 1900-2000 yılları arasındaki kayıp yıllarda İranlıların Orta Asya'nın kültürü, toplumu ve edebiyatı hakkında bilgi edinmeleri için büyük bir adımdır ki o yıllarda demir perde, bilgi ve kültürel alışverişimizi keserek bizi diğer yarımızdan habersiz kılmıştır.

Aynî, tarihî ve edebî mirası ile uyanış ve cehaletten ve hurafelerden uzaklaşma yolunda çalıştı ve 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında dil ve edebiyat akımlarının ve okullarının kurucusu, birçok sosyal meselenin aydınlatıcısı oldu. Fars alfabesinden Latin alfabesine geçiş konusundaki tartışmalara aktif katılımıyla -ki on yıl sonra (1929-1939) Kiril alfabesine geçildi- Tacikistan'ın bugünkü dil ve alfabeye durumu şekillendi.

Kaynakça

- İkrâmî, Celâleddin. (1928). "Nazarî be Numûne-i Edebiyât-i Tâcîk". *Rehber-i Dâniş*, ş 4.
- Emîr Âlim Hân. (1373). *Hâturehâ-yı Emîr Âlim Hân (Târîh-i Hüzni'l-Milel-i Buhârâ)*, Mukaddime ve Tovzihât-i Ahrâr Muhtârov. Tahran: Merkez-i Mütalaât-ı İrânî.
- Bečka, Jiří. (1372). *Edebiyât-ı Fârsî der Tâcîkistân*, tercüme-i Mahmûd İbâdiyân ve Said İbânjâd Hicrândost. Tahran: Merkez-i Mütalaât u Tahkikât-ı Ferhengî-i Beynelmilelî.
- Braginsky, I. S. (1968). *Hayât u İcâdiyât-ı Sadreddin Aynî*. Duşenbe: İrfan. (Serilik).
- Tabrov, Sâhib. (1954). *Sadreddin Aynî Bunyânguzâr-i Edebiyât-ı Şûravî-yi Tâcîk*. İstalinâbâd. (Serilik).
- Hüseynîpûr, Mesûd; Hemedânî, Âzîtâ. (1391). "Evvel Hîş Devvom Dervîş: Negâhî-yi Dîger be Sadreddin Aynî". *Buhârâ*. Tâcîkistân. ş. 88.
- Hikmet, Ali Asgar. (1357). "Yâdî ez Aynî". *Yağmâ*. s. 31. Murdâd. ş. 5.

- Hodâyâr, İbrahim. (1382). “Bîdilgerâyî der Muhît-i Edebî-yi Mâverâünnehr”. *Kitâb-ı Mâh-ı Edebiyât*, ş. 6. Mihr. ş. 12.
- Hodâyâr, İbrâhîm. (1383). “Sadreddin Aynî ve Bîdil-i Dihlevî”. *Pejuheşhâ-yi Edebî*. Pâyiz. ş. 5.
- “Dâstânnevîsî der Edebiyât-ı Tâcîk”. *Simurg* (Vijenâme-i Dâstân-ı Tâcîk). s. 1, ş. 3-4. Bahâr, 1374 Ş.
- Hodâyâr, İbrâhîm. (1384). *Garîbehâ-yi Âşînâ*. Tahran. Müessesesi-i Mütalaât-ı Millî.
- R.M. (1928). “Yekomîn Kıssa-i İnkılâbî-yi Tâcîk: Âdine”. *Rehber-i Dâniş*. ş. 6.
- Seyidzâde, Nârmuhammed. (1377). “Seyr-i Negâriş-i Târîh-i Edebiyât der Tâcîkistân”, *Şi’r*, s. 6, ş. 23. tâbistân.
- Seyfullahov, Atâhân. (1373). “Sadreddin Aynî”. *Simurg*. s. 1, ş. 3-4.
- Seyfullahov, Atâhân. (1978). *Mekteb-i Aynî*. Duşenbe. (Serilik).
- Şekûrzâde, Mirza. (1373). *Tâcîkistân der Mesîr-i Târîh*. Tahran: Elhüdâ.
- Şekûrzâde, Mirza. (1380). *Tâcîkistân, Âryâ-yihâ ve Felât-i Îrân*. Tahran: Surûş.
- Şekûrî, Muhammedcân. (1373). “Roman ve Pâvest der Edebiyât-ı Halkhâ-yi Asya-yi Miyâne ve Kazakistan”. *Simurg*. s. 1, ş. 3-4.
- Şekûrî, Muhammedcân. (1376). “Seyr-i Edebî-i Sadreddin Aynî ve Merhalehâ-yi ân”. *Nâme-i Ferhengistân*. s. 3, ş. 3.
- Şekûrî, Muhammedcân. (1382). *Costârâhâ*. be-Kuşeş-i Mes’ûd Emîrşâhî. Tahran: Âsâtir.
- Şekûrî, Muhammedcân. (1384). *Sernevîşt-i Farsî-yi Tâcîkî-yi Ferârûd der Sidde-yi Bist Milâdî*. Duşenbe: Deushtej.
- Şekûrî, Muhammedcân. (1956). *Hususiyethâ-yi Gâyavî ve Bedî’-yi Yâddâştâ-yi Sadreddin Aynî*. Duşenbe. (Serilik).
- Şekûrî, Muhammedcân. (1978). *Sadreddin Aynî*. Duşenbe: İrfan.
- Şefîi Kedkenî, Muhammedrîza. (1366). *Şair-i Âyinehâ*. Tahran: Âgeh.
- Azizkalov, I. (1988). *Dâiretü’l-Meârif-i Edebiyât ve Sanat-ı Tâcîk*. 2 C. Duşenbe. (Serilik).
- Aynî, Sadreddin. (1924). “Derbâre-i Zebân-ı Edebî”. *Âvâz-ı Tâcîk*. ş. 2, 4 September.

- Aynî, Sadreddin. (1925). *Numune-i Edebiyât-ı Tâcîk*, Semerkand: Neşriyât-ı Merkez-i Halk-ı Cemâhîr-i Şûravî.
- Aynî, Sadreddin. (1928 A). “Der Etrâf-ı Zebân-ı Farsî ve Tâcîkî”. *Rehber-i Dâniş*. ş. 4-5.
- Aynî, Sadreddin. (1928 B). “Zebân-ı Tâcîkî”. *Rehber-i Dâniş*, Neşriyât-ı Devletî-yi Tâcîkistân.
- Aynî, Sadreddin. (1995). *Merg-i Sûdhâr*. bâ mukaddime-i Hasan Cevâdî ve makale-i Jiří Bečka. Maryland: Kitab Cihân.
- Aynî, Sadreddin. (1362). *Yâddâştâ*, be kûşeş-i Saîdî Sircânî, Tahran: Âgâh.
- Aynî, Sadreddin. (1372). “Revâbıt-ı Muâsır-ı Tâcîkistân bâ Dîger Kişverhâ-yi Pârsî Zebân”. *Âşinâ*. s. 2, ş. 10.
- Aynî, Sadreddin. (1381). *Târîh-i İnkılâb-ı Fikrî der Buhârâ*. bâ mukaddime-i Kemaleddin Aynî. Tahran: Elhüdâ.
- Aynî, Kemaleddin. (1978). *Kârname-i Üstâd Sadreddin Aynî*. zîr nazar-ı Muhammed Âsimî. Duşenbe: İrfân.
- “Kâlhoz ve Sâvhoz ve Tefâvut-i Miyân-i Ânhâ”. *Peyâm-ı Nevîn*. Dovre-i 10, Şehrîver - Mîhr. ş. 11, Ş 1353.
- Komissarov, D. (1353). “Mütalaa-yi Mirâs-i Edebî-yi Aynî”. *Peyâm-ı Nevîn*, Dovre-i 10. ş. 9. Ferverdîn ve Urdîbehişt.
- Lisân, Hüseyin. (1372). “Fârsî-yi Derî der Ân Sûy-i Merzhâ”. *Âşinâ*. s. 2, ş. 10.
- Müselmânîyân Kubâdyânî, Rahîm. (1383). *Siterehâ-yi Pamîr*. Tahran: Elhüdâ.
- Muîn, Muhammed. (1362). *Ferheng-i Muîn*. C 6, Tahran: Emîrkebîr.
- Mîrabbâs. (1929). “Şâire Mahsatî, ez Şehr-i Hocend yâ ez Vilâyet-i Gence?”. *Rehber-i Dâniş*. ş. 4.
- Nâtil Hânleri, Pervîz. (1323). “Yek Nevîsende-i Tâcîk”. *Sohen*. ş. 8.
- Hâdîzâde, Resûl. (1968). *Edebiyât-ı Tâcîk der Nîme-i Devvom Asr 19*, Duşenbe: Dâniş. (Serilik).
- Hemedânî, Âzîtâ. (1385). “Dîdâr ve Goftegu bâ Ferzânegânî ez Tâcîkistân”. *Sohen-i Aşk*. ş. 30.
- Hemedânî, Âzîtâ. (1389). “Yâddâştâ-yi Sadreddin Aynî ve Erzeşhâ-yi Sebkî-yi Ân”. *Bahâr-ı Edeb*. ş. 8.
- Hitchens, Kate. (1368 A). “Edebiyât-ı Tâcîk ez İnkılâb-ı Ekber tâ Dovre-i İstâlin Zedâyî”. Tercüme-i S. Şehbâzi, *Edebistân*. ş. 3, İsfend.

Yâhakkî, Muhammed Cafer. (1378). *Cuybâr-ı Lahzehâ*. Tahran: Câmî.

Yağmâyî, Habîb. (1351 A). “Şerh-i Hâl-i Aynî”. *Yağmâ*. s. 25, ş. 8. Âbân.

Yağmâyî, Habîb. (1351 B). “Sadreddin Aynî Şâir ve Nevîsende-i Tâcîkistân-i Şûravî”. *Yağmâ*. s. 25, ş. 8.

- ¹ Saîdî Sircânî, kültürüne sahip çıkan İranlılar için komşu ülkelerdeki aynı dili konuşan kardeşlerini hatırlamayı şahsi, millî ve mezhebî bir görev olarak görmüştür. (Aynî, 1362, Mukaddime, s. 17-18) Özellikle Sovyet diktatörlüğü yıllarında Aynî'nin hayatı ve eserleri üzerine çok sayıda övgü dolu yazı kaleme alınmıştır. Belki de Saîdî Sircânî'nin *Yaddâştâ* kitabına yazdığı değerli ön söz, İran'da hem eleştirel hem de dikkate değer noktalar içeren ilk eserdir. Sircânî'nin yazıları ve yeni makaleler üzerindeki eleştiriler, bilimsel temellere dayandığı sürece önemlidir, bu eleştiriler Bolşevik dönemin tek yönlü sloganlarından veya kişisel düşmanlıklardan kaynaklanmamalıdır.
- ² Tüm tanıklıklar Saîdî Sircânî tarafından basılan *Yaddâştâ* kitabından alınmıştır. Bu tanıklıkların yoğunluğu göz önüne alındığında, her alıntıya sayfa numarası verilmiş ve kitap adının tekrarlanmasından kaçınılmıştır.
- ³ Ayrıca bk. Hüseyinîpür, Mesûd, ve Âzîtâ Hemedânî. (2013). “Evvel Hiş, Devvom Dervîş: Negâhî-yi Dîğîr be Sadreddin Aynî”. *Îrân-şînâsî*. 25 (2): 221-34. (çev. notu)
- ⁴ Aynî'nin Kemaleddin isminde bir oğlu ve Saliha ile Halide isminde de iki kız çocuğu olmuştur. Bk. Turgay Şafak. (2023). “Modern Tacik Edebiyatının Kurucusu Sadreddin Aynî: Hayatı Eserleri ve Düşüncesi”, *Nûsha*. sy 57, s. 6. (çev. notu)
- ⁵ Emîr Abdulahat Bahadırhan (1885-1910) döneminde yönetim işlerinin Rusların eline bırakılmasıyla ciddi bir düzensizlik oluşmuştur. Emîr Âlim Han (1910-1920) döneminde bu düzensizliklerin devam etmesiyle birlikte halkın can ve mal güvenliği kalmamış, adalet sistemi çökmüş; satılmışlık, rüşvet, iltimas, liyakatsizlik vb. durumlar bütün mahalli idareleri çepeçevre sarmıştır. Bundan dolayı kanunsuzluklar ve haksızlıklar hüküm sürmeye başlamış; bu durum yalnızca köylerde ve küçük şehirlerde değil, hanlığın başşehri Buhara'yı da dört yandan kuşatmıştır. Bk. Nurettin Hatunoğlu. (2010). *Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Âlim Han ve Dönemi (1911-1920)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı. s. 106, 116. (çev. notu)
- ⁶ Vekilharç: Büyük dairelerde ve konaklarda sarfiyata bakan kişi. Bk. Mehmet Canatar, “Vekilharç”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 43, s. 10. (çev. notu)
- ⁷ Şerîfcân Mahdûm Sadr-ı Ziyâ (1867-1932), önde gelen modern Tacik Aynî araştırmacısı Muhammedcân Şekûrî'nin babasıydı. Aynî, *Yaddâştâ* adlı eserinde Sadr-ı Ziyâ'ya, evindeki zengin kütüphanesine ve evinde düzenlenen edebî toplantılara bir bölüm ayırmıştır.
- ⁸ Kızı Halide Aynî babasının vefatını şöyle anlatmıştır:

“14 Temmuz sabahı durumunun iyi olmadığı görüldü. Ağrılı enjeksiyondan sonra saat 12'ye kadar bazen uyudu, bazen uyanık kaldı. Sonra uykuya daldı, ertesi gün uyandığında saatin kaç olduğunu sordu. Yatağının yanındaki komidin üzerinde bulunan saatinin çalışmadığı anlaşıldı. Hayatında ilk kez yatmadan önce saati kurmayı unutmuştu. Vakit öğleden sonra saat 12'ydî. O gün yazarlar, AU çalışanları, kendisiyle iş ilişkisi olan çok sayıda kişi ve arkadaşı Aynî'nin yattığı evin yanındaki bahçede toplandı. Ancak bu sefer hiçbirini göremedi. Hayatının son nefesini vereceği saat dörde kadar uyudu.” [Сафаров С. Қ., “Садриддин айнӣ ва фаъолияти таърихӣ ӯ”, Вестник Педагогического университета,

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни, 2023, s. 308. (çev. notu)]

- ⁹ Ahmed Mahdûm Dâniş, Ahmed Kelle olarak da bilinir ve Buhara Hekimi olarak anılır (1826-1897); bilge, yazar, şair, münecim, sanatçı, Tacik devrimciydi ve *Nevâdirül-Vekâyi'* adlı kitabın müellifidir. Aynî'nin yeteneğini ortaya çıkmasında ve fikrî devriminde derin etkisi olmuştur.
- ¹⁰ O vakitler Buhara'da beş kişinin bile bir araya gelmesi mümkün olmadığından bu tarzlı bir gizli örgütlenmeye gidilmiştir. Güvenilirliğinden şüphe edilmeyen kişiler derneğe üye kabul ediliyordu. Dernek görünürde yalnızca ilmî konular üzerine yoğunlaşacak, siyasete girmeyecek, asıl amacı da İstanbul'a öğrenci göndermek olacaktı. Eğitim işlerinde gereken para ise dernek sırlarını saklı tutabilecek kimselerden temin edilecekti. Ayrıca yazarın "Rusya'da bilim eğitimi" ifadesinden öğrencilerin Rus okullarına gönderildiği anlaşılmamalıdır. Talebeler; Kırım, Ufa ve Kazan'da bulunan medreselere gönderilmişlerdir. Bk. Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu, Dr. Ayşegün Soysal Akyos. (2019). *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*. ed. Ahmet Kanlıdere. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları. s. 204. (çev. notu)
- ¹¹ "1905 yılında Rusya'da gerçekleşen devrimle birlikte gazete ve dergi yayıncılığının artması Buharalı aydınları da etkilemişti. Buhara, Semerkand ve Taşkent'te Tatarlar tarafından tesis edilen usul-i cedit mektepleri rağbet görmeye başlamıştı. Eğitimin Türkçe yapıldığı bu okullara devam eden Tacik çocukların dersleri anlamadığını gören Aynî idareci ve öğretmenlerden izin alarak derste anlatılanları Tacikçeye tercüme eder. 1907 yılında Aynî yakın arkadaşı Mirza Abdülvahid ile birlikte bu mekteplere benzer bir mektep kurdu ve Tatar mekteplerinde okutulan kitapları Tacikçeye tercüme ederek bir kıraat kitabı hazırladı. *Tezhîbü's-Sıbyân* adını verdiği bu kitabı 1909 yılında neşretmiştir. Açtıkları mektep bir yıl içinde mollalar ve Buhara emîri tarafından kapatılınca 'Terbiye-i Etfal' adıyla bir cemiyet kurarak bu defa gizlice açtıkları mekteplerde okuyan talebeleri Kırım, Ufa, Kazan ve İstanbul'a gönderdiler. Bu cemiyet siyasi yönü olmayan eğitim faaliyetleri yürüten bir cemiyetti. 1914 yılında gizlice kurulan bu mekteplerin sayısı 5-6'ya ulaşmıştı." [Şafak, 2023, s. 6. (çev. notu)]
- ¹² 1908 senesinde Meşrutiyet'in ilanı ve İttihat ve Terakki Partisi'nin gösterdiği faaliyetler, Türkistan'da yakından takip ediliyor, büyük ilgi görüyordu. Buharalı Ceditçi Osman Hoca, İstanbul'da Osmanlı münevverlerini ve İstanbul'un siyasi, içtimai yapısını yakından tanıma fırsatı buldu. Öyle ki burada kendisi gibi Türkistan'dan gelen diğer talebelerle "Terbiye-i Etfal" cemiyetinin İstanbul şubesi olarak Buhara Ta'mim-i Ma'ârif Cemiyet-i Hayriyesi isimli bir dernek kurmuştur. Bu dernek görünürde siyasi amaç gözetmiyordu. Derneğin amacı Buhara'dan öğrenci getirmek ve gelen öğrencilere yardımcı olmaktır. Osman Hoca 1913 yılının ilkbaharında Buhara'ya döndü ve Latif Hoca isimli bir kişinin evinde akrabalarının çocuklarının da devam ettiği bir Yeni Usul Mektep açtı. Bu okul kısa sürede büyük ilgi gördü ve aynı sene daha büyük bir binaya taşındı. Osman Hoca'nın okulundaki talebelerin sayısı 200'e ulaştığından 1914 yılında okulu yeniden taşınmak zorunda kaldı. Buhara'da Yeni Usul Mektep sisteminin gelişmesi hem emîrlikteki Kadimcilerin, hem de Rus idaresinin tepkisini çekti. Emîrlik idarecileri Ceditçileri girdikleri eğitim ıslahatı yolundan döndürmek adına ilk olarak menfaat teklif ettiler. Bu manada Sadreddin Aynî, Buhara'nın baş kadısının emriyle okulun kapatılması karşılığında Osman Hoca'ya Buhara'nın herhangi bir yerinde kadılık veya reislik önerildiğini ifade eder. Fakat Osman Hoca bu teklifi kabul etmemiştir. Buhara'daki Rus elçiliğinin memurlarından N. Shul'ga ise bu okulların kapatılması için okullara karşı politika yürütmek yerine, Osman Hoca'nın okulunu ziyaret ederek bu okulları destekliyor görüntüsü vererek, muhafazakâr Buhara halkı önünde okulları menfi ve Rus elçiliği ile alakalı göstermeye çalışmıştır. 4 Temmuz 1914 tarihinde Buhara baş kadısı Burhaniddin'in girişimleri ile bu okullar kapatılmıştır. Bk. Bekir T. Somuncuoğlu. (2006). *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının*

- Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı. s. 325, 326. (çev. notu)
- ¹³ 1915 yılında gazete okuduğu ve Rus askerinin Hanlık karşısında mağlup olacağını dillendirdiği için soruşturmayla uğrayan Aynî, 1917 senesinde Rusya’da gerçekleşen Şubat Devrimi’nin ardından kadim dostları Ceditçilerden ayrılıp farklı bir yola girmiştir. Abdurrauf Fıtrat ve Osman Hoca’nın aksine Aynî, Buhara’da gerçekleşmesi beklenen reformlar için acele edilmemesi gerektiğini savunmuştur. Fakat Ceditçilerin Nisan 1917’de Buhara’da düzenlediği ıslahat mitinginin ardından mitinge katılmamış olmasına rağmen tutuklanıp çeşitli işkencelere maruz kalmıştır. Bk. Şafak, 2023, s. 8. (çev. notu)
- ¹⁴ Aynî bu sopa darbelerinden sonra 52 gün hastanede kaldı ve 25 ameliyat geçirdi. [Сафаров , agm, s. 307 (çev. notu)]
- ¹⁵ Nisan 1919 ile Aralık 1921 arasında Türkistan Sovyet Özerk Cumhuriyeti’nin Semerkand şehrinde yayınlanan haftalık Farsça bir Tacik gazetesiydi. [Sadreddin Ajni. (2012). *The Sands of Oxus: Boyhood Reminiscences of Sadreddin Aini (Bibliotheca Iranica: Literature Series)*. English trans. John R. Perry and Rachel Lehr, Mazda Publ. Costa Mesa, Calif. p. 12. (çev. notu)]
- ¹⁶ "Buhara Hanlığı, 15. yüzyıldan 18. yüzyılın ortasına kadar bölgeyi elinde tutmuştur. Bölge bir süre Afganların denetimine girmiş; 1860’lardan itibaren Rus Çarlığı’nın işgaline uğramıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (1922-1991) döneminde, önce 14 Ekim 1924’te, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne bağlı Tacikistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş; sonra ise 5 Aralık 1929’da Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Bu dönemde ülke, sosyal ve ekonomik anlamda bir dönüşüm geçirmiş; ancak Sovyetler Birliği’nin en fakir cumhuriyeti olmaktan kurtulamamıştır." [Gazel, Mustafa. (2022). "Tacikistan". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 6 (2), s. 246. (çev. notu)]
- ¹⁷ Sadreddin Aynî’nin kronolojik hayatı ve kendisiyle ilişkili şahsiyetler için ayrıca bk. Bashiri, Iraj. (2017). "The Era of Sadreddin Aini". In Ahmad Makhdum Donish and the Historical Phenomenon of Tajik Culture. edited by Askarali Rajabov, s. 76–80. Dushanbe: Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. (çev. notu)
- ¹⁸ Üstat Mirza Tursunzade Ödülü de şiir dalındaki en iyi kalem sahiplerine verilir. Bu ödüller, İran’daki "yılın kitabı ödülü"nü örnek alır.
- ¹⁹ Jack London (1876-1916), Amerikalı sosyalist yazar, Rudyard Kipling (1865-1936), İngiliz hikâye anlatıcısı, şair ve Nobel Ödülü sahibi.
- ²⁰ Maksim Gorki (1868-1936) Rus yazar ve sosyalist gerçekçi edebiyatın kurucusudur. Aynî, Gorki’nin kendisini nasıl etkilediği hakkında şunları yazar: "Sovyet okuyucularının dikkatini çeken *Yâddâsthâ* eserim, temel olarak çocukluk ve halk arasında yaşadığım ilham verici deneyimlerin ve bu büyük ustanın (Gorki) diğer hikayelerinin etkisiyle yazılmıştır." Şekûrî ise Aynî’nin Gorki’den etkilenmesi hakkında şunları yazar: "Aynî, her şeyden önce Gorki gibi halka, vatana ve edebiyata hizmet etmeyi hayatının ideali haline getirmişti." (Şekûrî, 1978, s. 185) Fakat Lutz Rzehak, Aynî’nin Gorki’nin eserlerini çok az okuduğunu ve bu konuda iddiada bulunduğunu çünkü Rusça dilini çok iyi bilmediğini savunmuştur. (Rzehak, 2001, s. 307)

نېست خوبان را وفايي هيچ در بازار دهر

سغلي بيچاره سر تا پا غلط کردم غلط

Nîst hûbân râ vefâyi hîç der bâzâr-ı dehr

Süflî-i biçâre ser tâ pâ galat kerdem galat

[Felek pazarında güzellere hiçbir vefa yoktur, biçâre Süflî! Baştan ayağa hata ettim, hata...]

- ²² Aynî bu konuda *Yâddâsthâ*’da şöyle yazmıştır: "Süflî, Muhtacî ve Cünûnî mahlasıyla kimse bir şiirimi görmemiştir, o mahlaslarla bir gazelimi kendim bile hatırlamıyorum, o gazellerin nüshalarını ortadan kaldırdım.

- Hayret, ömrünün sonlarındaki hastalığında bir kaside yazmış ve benden daha önce kendisine izah ettiğim 'Cünûnî' mahlasıyla bahsetmiştir.” (s. 476)
- ²³ Bazıları Aynî'nin bu şiirini modern Fars şiirinin ilk adımı olarak kabul eder. Bazıları da Ebu'l Kâsım Lâhûtî'yi bu edebî akımın temsilcisi görür.
- ²⁴ Aynî, emîr için şiir yazma konusunda ikna olmasını şöyle açıklar: “Bu talebi reddetmek mümkün değildi, fakat ben bu işi sarayın kurallarına muhalefet ederek yapmak istedim... Emîre şiir göndermem altı aydan daha fazla devam etti.” (Aynî, 1362, s. 769)
- ²⁵ Yazarların Tahran'da Resûl Hâdîzâde ile mülakatı, Mayıs 1385.
- ²⁶ Bu eser Türkçeye tercüme edilmiştir. Sadreddin Aynî. (1970). *Buhara Cellâtları*. çev. Yalçın Tura. İstanbul: Varlık Yayınları. (çev. notu)
- ²⁷ Mangıtlar, Özbek hanlarının sonuncusuydular, hanedandan on kişi 168 yıl boyunca Buhara'da hükümlanlık sürerek; cehalet, fesat ve zulmü zirveye çıkardı. Emîr Âlim Han, bu hanedanın son emiridir. *Târîh-i Hüzni'l Mîle-i Buhârâ* adlı kitapta kendi hayat serüvenini kaleme almıştır.
- [Buhara Hanlığı'nda Mangıt hanedanının yönetim dönemi 1785 yılı olarak kabul edilir. Bu tarihe dek Mangıt hanedanından -yönetime geçme tarihlerinde bazı ihtilaflar olmakla- Muhammed Rahim Han (1747-1756) ve Danyalbek (1758-1785) Buhara Hanlığı'nı gerçek bir han gibi idare etmişler fakat Mangıtların iktidara resmî geçişleri 1785 yılında olmuştur. Bu hanedan, Rusların işgal tarihi olan 1920 yılına dek Buhara Hanlığı'nda yönetimde kalmıştır. 1785 senesinden sonra sırası ile; Şah Murad (1785-1800), Emîr Haydar (1800-1826), Emîr Hüseyin (2,5 ay), Emîr Ömer (4 ay), Emîr Nasrullah (1827-1860), Emîr Muzafferüddin (1860-1885), Emîr Abdulahad (1885-1910), Âlim Han (1910-1920) tahta geçmiştir. (Bk. Nurettin Hatunoğlu, *Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Alim Han ve Dönemi (1911-1920)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010; *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Muhammed Bilal Çelik, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009; "Astrahanîler ve Mangıtlar Devri Buhara Hanlığı (1599-1920): Genel Hatlarıyla Kaynakları ve Siyasi Tarihi", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 5, Sayı 9, Ocak 2023, s. 199-220. (çev. notu)]
- ²⁸ *Şu'le-yi İnkılâb*'ın yayını 19 Nisan 1919'da başladı ve altı ay sonra 16 Ekim 1919'da durduruldu. Ardından iki aydan kısa bir süre sonra 7 Aralık 1919'da yeniden basıldı ve sonunda Aralık 1921'de kapatıldı.
- ²⁹ Aynî, bu kitapta beş kadın şairin (Mutribe Kaşgarî, Mehri Nedîme Güher Şâd Begüm, İsmetî Dohter Kâzî Semerkand, Âişe Semerkandî, Nâdire Endicânî) şiirlerine yer verdi ve cinsiyetlerine saygı duyarak ilk bölüme onların şiirlerini yerleştirdi. Bu düzenle Ömer Han'ın (Ferghana Valisi) eşi Nâdire Endicânî'nin şiiri birinci bölümde yer alırken, kocası Ömer Han'ın şiiri kitabın ikinci bölümünde yer almaktadır. Kitapta kadın şairlerden bahsedilmesi hakkında şöyle denilmiştir: “*Numûne-i Edebiyât-ı Tâcîk*'in ilk bölümünün Mâverâünnehir ve Türkistan'dan gelen veya bu topraklarla bağlantı kuran kadın edebiyatından örnekler aktararak süslenmesi uygun görüldü.” (Aynî, 1925, s. 25)
- ³⁰ Dâhunde, dağ köylülerine verilen isimdir.
- ³¹ Bu hikâye Türkçeye tercüme edilen *Buhara Cellâtları* kitabının içinde *Tefecinin Ölümü* başlığıyla yer almaktadır. Sadreddin Aynî. (1970). *Buhara Cellâtları*. çev. Yalçın Tura. İstanbul: Varlık Yayınları. (çev. notu)
- ³² “Kolhaz” veya “kolhoz” kolektif ekonomidir. Çiftçilerin tarımsal üretim gerçekleştirmek üzere gönüllü olarak bir araya geldiği, yönetim kurulunun bulunduğu kooperatif kuruluşudur ve ürünleri toplumsal mülkiyettir. Karşısı “sovhöz” veya “solhoz”dur; Sovyetlere ve Sovyet Devleti'ne ait ekonomik miras anlamına gelir.
- ³³ *Terceme-i Hâl-i Hodem*'in muhtasar kitapçığı, Tahran baskılı *Yâddâştâhâ*'da “beşinci bölüm” adıyla basılmıştır.
- ³⁴ Daha fazla bilgi için bk. “Erzeşhâ-yi Sebki-yi Yâddâştâhâ-yi Sadreddin Aynî”. *Behâr-i Edeb.* Yaz 1389.

³⁵ İranlı devlet adamı, edebiyatçı ve şair (1893/1980). Bk. Mehmet Kanar. (1998). “Hikmet, Ali Asgar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C 17. İstanbul. s. 520-521. (çev. notu)

³⁶ Tacik atasözü.

³⁷ 1940 yılında Aynî'nin “Şeyh Müslihüddin Sa'dî-i Şîrâzî”nin risalesine yazdığı ön sözü kastedilmektedir.

³⁸ Bu ifade Saîdî Sircânî'nin Aynî'nin *Yâddâşthâ*'sı üzerine kaleme aldığı mukaddimeden alınmıştır.